

CUERA 1976

ANNADA XXII

I. CUDISCHET

RADIOSCOLA

EDIZIUN DELLA CUMINONZA RADIO ROMONTSCH / ORGAN DELLA CUMISSIUN RADIOSCOLA

Redacziun: Alfons Maissen

Emissiun 168, 169, 170

Stampa Romontscha Mustér

Aspect remarcabel, fantastic, resultat dell'aura de primavera cun nevadas, luadas, sulegliadas. Tut quellas forzas paran d'esser en moviment. Neiv, glatsch e sulegl (buca ella Finlandia) mobein sil plaun de Degen ed uals.

TGEI STUEIN NUS SAVER PER CAPIR L'AURA?, da P. Flurin ed Alfons Maissen, Rumein e Cuera

Venderdis, ils 17 d'october 1975, dallas 09.05 — 09.35 h: *Emissiun*

Mesjamna, ils 22 d'october 1975, dallas 09.05 — 09.35 h: *Repetiziun*

IL PASTER CHE SUNA LA TIBA!, da Alfons Maissen, Cuera

Gliendisdis, ils 27 d'october 1975, dallas 09.05 — 09.35 h: *Emissiun*

Mardis, ils 18 de november 1975, dallas 09.05 — 09.35 h: *Repetiziun*

L'emissiun: *FLOURS ANTURN NADAL*, da G.P. Thöni, vegn dada per l'emprema gada igl 1. de december, e buca ils 9 de december sco annunziau sin p. 2 de Radioscola nr. 6, 1975. La repetiziun resta per ils 16 de december.

MELODIA, RITMUS E TACT ELLA CANZUN E MUSICA ROMONTSCHA
da Alfons Maissen e Gion Antoni Derungs, Cuera

Mesjamna, ils 7 de schaner 1976, dallas 09.05 — 09.35 h: *Emissiun*

Gliendisdis, ils 12 de schaner 1976, dallas 09.05 — 09.35 h: *Repetiziun*

ORIENTAZIUN

L'emissiun: *Tgei ston ins saver per capir l'aura*, ei buc in tractat metodie sur dell'aura e sia problematica. Per l'instrucziun exacta stattan a disposiziun als magistrats manuals comprovai. En nies cass setract'ei de spontanais constataziuns, damondas e rispostas che vulan far patertgar ils scholars, introducir els els impurtonts facturs che fan l'aura. La vasta complexitad dils fatgs che ferman, catschan e midan las auras, han occupau purs, pescadurs, navigaturs, sco era ils scientists da vegl enneu. Quella variescha gi per gi la situaziun meteorologica en novas modificaziuns, dalla pli fina bialaura alla tempiasta, dalla pli fina plievgia a garnialas e cuflas smanatschontas.

Tgi che vul seprofundar ella rihezia minuziusa dell'expressiun romontscha per *vent* ed *aura*, legi l'oreifra ovra de Arnold Spescha: *WIND UND WETTER*, Die meteorologischen Erscheinungen im Wortschatz einer Bündner Gemeinde (Pigniu/Panix), Cuera 1973.

«*Il paster che suna la tiba*», ei in tetel che regorda, ch'excitescha il diever d'in plaid bein stagn ferm strappazaus en nos gis: la *nastalgia*. Verdad fuss: «*Il paster che suna buca pli la tiba*». Ils Romontschs san segloriar d'esser stai ualti dils davos sin nies continent che han brattau la venerabla *'tiba'*, il remarcabel bischel sonor, cul bischel della lingia de latg che va si d'alp dalla tegia giu ella seneria dil vitg. Il progress tecnic e la razionalisaziun han scungirau biars usits ded alp. Ei fuss gie pusseivel de cultivar il progress e la veta idillica. Ils tuns e suns della tiba mauncan. Els udevan tier l'alp sco il tun e cametg, ch'ils tuns della tiba vevan de scungirar, ni silmeins de calmar ils nauschaspects.

Quella emissiun ei vegnida stuschada per «*motivs technics*» sils 7 e 12 de schaner 1976. Cun la tiarza emissiun che quest numer de Radioscola presenta: *Melodia, ritmus e tact ella canzun e musica romontscha*, ein ils auturs curda en in visprer. Gia il plaid 'ritmus' dat de slignar. Ils filologs ein tuttavia buca perina sur della significaziun oriunda de quei plaid grec. Filososfs e musicists, de natira pacifistica, sesgreflan per la vera interpretaziun dils fatgs existents plein veta e pusseivladads, che duessen sliagar cuntenteivlamein la significaziun, la noziun: *ritmus, metrum* etc. — Per nossas scolass savein nus far la caussa meins complicada. Allegar e schar lignar semplas specias de melodias, ritmus e tacts.

Alfons Maissen

Questa davosa emissiun: *Melodia, ritmus e tact della canzun e musica romontscha*, vegn commentada per en Annada XXII / 2, 1976.

Las fotografias allas paginas 1, 3, 5, 7, 9 ein fatgas da Maritresa Isenring, quella sin p. 24 da Regula Isenring.

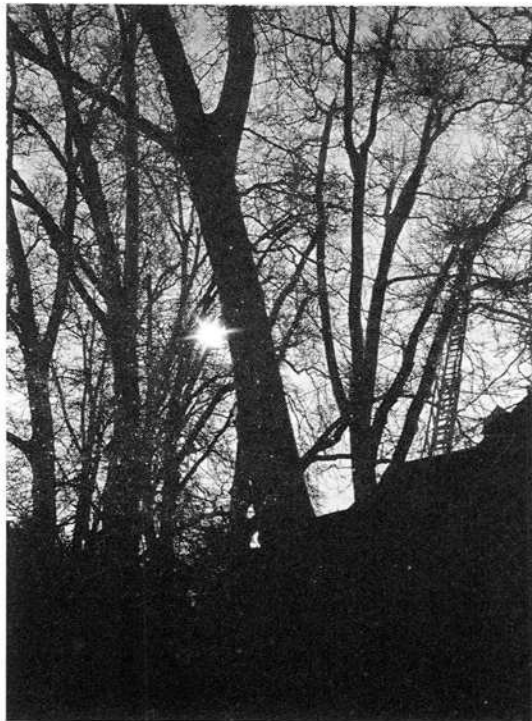
Tgei stos jeu saver per capir l'aura?

Da Alfons Maissen, Cuera

Rispunder a questa damonda ei ca caussa leva. Dapi ils vegls temps ha il problem dell' *aura* cudizzau e murtirau la carstgaunadad. Culla scienza moderna eis ei denton reussiu oz de persequitar e statuir moviments, caracter e potenzas dils elements che fan l'aura, che semanifesta di per di en tuttas diversitads, da liug a liug en gronda variabladad. Il grev e lignus ei aunc oz, che tuts quels facturs giogan in en l'auter, cruschen e sepugnan e caschunan fermas e levas modificaziuns senza fin. Nossas enconuschientschas rudimentaras dils elements classics: *tiara, aria, fiug ed aua* levgeschan la capientscha dil fenomen: *aura*. Per quella ei l'existenza dell'*aria* della pli gronda muntada. Gest ussa, 1975, han ils Americans lanzau duas sondas viasi encunter il mars. En in onn circa duegien ils instruments de quellas dar avis schebein era nies vischin, il mars, possedi aria, e consequentamein eventualas pusseivladads de vegetaziun e veta.

Per l'aura ei secapescha era igl element dell'*aua* d'eminenta impurtonza. Ella stizzenta buca mo al carstgaun la seit, anzi, dat humiditad all'aria, gida a formar, ensemen culla calira, nibels e neblas. Sur tut quels elements stat il sulegl, ina forza tut moventa cun sias enormas reservas de calira. Ella vegn dagl exterior. Il sulegl scaulda la tiara a travers l'aria. Sia calira vegn reflectada e transportada da vents sco quei ch'ei tucc'e pertucca.

Il scolast versau vegn a stuer explicar a siu discipel daco che nibels e neblas san seformar e semover ell'aria, daco la formaziun de tontas specias de nibels savens bizaras, cun lur nums significonts. Tgi che ha giu caschun de veser quei spitachel de mirs e tuors de neblas en in aviun, realisescha l'immensitad che regia e fa l'aura all'ingronda. Mo turnai giu sin tiara astgein nus buca emblidar las dimensiuns pli pintgas, localas, la muntada de qualitads e moviments de vents, che san sur ura tementar il carstgaun, far ramplunar cun crappa reins ed uals. Ils vents suflan e buffan da vals e vallets neuado. Quei '*microclima*' ei d'intercurir, en tgei moda e co ils vents manevreschan l'aura dil contuorn, en tgei connex els stattan e sedeportan enviers ils vents continentals de vastas influenzas climatologicas. De considerar ein plinavon ils vents de muntogna, de vallada, ils vents

Il sulegl che penetrescha, vivifichescha, fa crescher ensem culs succs, la tiara, ils bests la feglia che flada quei ch'il carstgaun drova per fladar. La pumera dat umbriva delectonta, fa emperneivla l'aura.

spundivs, co l'aria vegn influenzada da lags e flums pli gronds. Era quels vents, tuts influenzai da calira e humiditad en diversa moda, portan sin lur dies bialaura e plievias.

L'aura all'ingronda vegn fatga entras ils gronds moviments, per part era caschunai dalla rotaziun della tiara, da vastas insolaziuns, da tensiuns denter aultas pressiuns e depressiuns sur grondas parts de nos continents. Vents curdents cun gronda vehemenza sco per ex. la 'bura' en Dalmazia, il 'mistral' en Frontscha, il 'favugn' en nossas valladas tipicas de favugn, han puspei lur agens impuls. Tut quei che succeda en caussa aura ei e resta in fenomen termic.

L'aura locala, il '*microclima*', ei la situaziun atmosferica ella vischinonza immediata d'in liug u cuntrada. Ella vegn fatga e midada d'ina parti-

da facturs meteorologics: temperatura, pressiu e depressiu, humiditad, calira, neblusadad cargada cun aua e glatsch, cametschadad, plievias, cuflas, neivs e garnialas, moviments de vents, caliraziuns, condensaziuns, evaporaziuns, sligiazziuns dinamicas etc. Sch'ins tschontscha de clima, maneg'ins l'aura d'in liug u cuntrada che vala per ina stagiun, mo era per igl entir onn, ni insumma, sche devastaziuns d'uuals etc. midan buca entras il carstgaun maluardau sia natira. Il turissem cun sias scartiras de propaganda drova bugen il plaid *clima*, cudischs de geografia fineschan ils capetels sur singulas tiaras cun indicar il character dil clima. Quel sa vegnir prius all'ingronda per ina entira tiara, che secuviera mo en general cul clima dallas diversas cuntradas naturalas pli pintgas.

Ins di che l'aura ballestri, cu ins vegn «*ni en ni o co 'la vul seluvra ol!*» Era quels che fan l'aura ballestran, silmeins enqual ga, tenor l'idea dil pievel. Ils scientists basan lur studis sin seriusas informaziuns, experienzas ed experimentaziuns. L'aura ei denton dependenta de schi biars facturs che era ils pli fins indrezs, ils tgaus ils pli mislai, ein buca el cass de predir cun infallibilitad l'aura d'in liug per pli che 24 uras. Prender l'aura sco quei ch'ell'ei, ei bein ina saluteivla filosofia. «Schar dar l'aura per ils larischs», ina versiun savens duvrada.

Igl ei ina gronda favur della natira, che l'aura sa buca vegnir destinada e manipulada da forzas humanas ad libitum. Stravagar stravagescha il carstgaun bugen. Las davosas uiaras, cunzun en Vietnam, han mussau ch'il carstgaun ei el cass de devastar parts d'impurtonts facturs dell'aura. Sfeigliaziun d'entirs gronds uuals e plontaziuns entras springer da surengiu tissis chemicals.

L'aura sa vegnir calculada. Entras concentraziun e centralisaziun d'informaziuns da tuttas varts, sa l'aura vegnir destinada dalla scienza cun maximala precisu. Quei daventa oz entras metodos scientificas, entras specialists e bia gidonters. Las informaziuns derivan d'ina stretga reit d'informants instrui, che observan, nodan e communichechan las observaziuns fatgas alla centrala d'ina tiara. Da leu san las observaziuns era survir alla previsiun internaziunala.

Il sulegl che calirescha la tiara e dat glisch ad ella ei, sco gia menzionau, ina forza che arriva tier nus da dadoviars. Mo era la tiara sezza ha atgna calira. Egl intern eis ella buca stezza dil tut. Quei savein nus dallas auas termalas, de vulcans e de fontaunas springentas. Cun mintga 30 meters che nus furein ella tiara s'augmenta la calira per 1 grad. Quella calira tunschess denton per pauc ni

nuot senza la calira dil sulegl. Senza il sulegl negina calira, glisch e veta, senza l'aria negin'existenza, senz'aua negina humiditad, neginas neblas e nibels, senza neblas neginas precipitaziuns, cauld e freid, negina neiv e glatschers, negina circulaziun, moviments de vents ed auas. Ins vesa co tut ei ligiau in cun l'auter, co in element catscha l'auter, retegn e surpren, co ils singuls facturs varieschan e scaffeschin inconten novas forzas, pintgas e grondas, auras e climas micro e macro.

Nus sevelein magari bugen sur de quels che fan l'aura. Silsunter stuein nus magari schar valer ch'ils '*freda auras*' hagian nuota lignau schi mal. Avon 15 gis circa (nus essan alla fin de settember) decida la scola cantonala de buca far, sco previu, il viadi d'atun de dus gis, schegie bi sulegl. Era l'autra damaun fagev'ei gati de bialaura. Ils scolars fan zacras! Mo encunter sera dat ei per dus gis e duas notgs sco de derscher cun sadialas. Ei vegn frestg, il Rein survegn dalla Surselva neuagiu auadetschs immens, che cargan sin lur dies lenna de lavinas senza misericordia, cunzun dellas vals lateralas, lenna gia rasenada.

Buca biars dis suenter registrein nus il pli cauld di digl onn, ina extravaganza alla quala negin veva vuliu crer la sera avon, cura ch'il radio ha annunziat per il di sequent 30 grads calira. «Ein quels stuorns?», tratgan biars. Mo pren mira, l'auter di reiva il termometer a Cuera sin 33 grads, el Valleis sin 34, ina temperatura dapi 100 onns mai registrada per quei temps d'atun. In di suenter annunzia il radio austriac che a Salzburg seigi curdada ina cozza de puorla grisch-brina, purtada neuasi dalla Sahara. Puspei enzacons dis pli tard survegn la Svizra, da Genevra neuasi encunter Basilea, perliung ils 200 km dil Jura, ina horribla garniala sco dapi decennis buca pli, caschunond 20 milliuns donn. Co pigns tocs tiara san vegnir surpri d'uradis d'in'ura a l'autra, mo d'ina vart della vallada ha in de Mustér raquintau ier en ina ustria: Il di ei bials, encunter sera neraglia sur il Lucmagn e la Val Sumvitg. Tuttenina fiug e flomma, ils uals ramplunonts de crappa entras la descargada anetga ded auas e plievias. Tut mo dalla vart dretga, ferton che la seniastra resta schetga e biala. —

El medem temps che jeu persequiteschel alla buona l'aura de nossa val, survegn jeu ina brev cullas observaziuns de P. Flurin Maissen, in um dil mistregn, che ha studegiat e mesirau l'aura en dus loghens della Surselva decennis alla liunga, nudau e dau ils resultats vinavon alla centrala de Turitg. Sia opiniun sur dell'aura dil davos temps lein nus buca munchentar de schar suandar:

L'AURA DIL MEINS D'UOST E SETTEMBER

(Daco quellas grondas plievias ed ils urezis dils
davos dis?)

«Tenor mia experientscha de 30 onns observaziun dell'aura en nossa cuntrada ei quell'aura digl uost e settember tipica. Denter ils 15 d'uost ed ils 15 de settember dat ei bugen ina constellaziun de pressiu bassa ed aulta che caschunescha las precipitaziuns extraordinarias; las inundaziuns de nos Reins succedan adina en quei temps, pli ch'ils dis de marschauna. La situaziun ei la suandonta:

Sur l'Italia dil nord, plitost sur la Mar Ligure, u era sur Corsica e Marsiglia sesanfla in «bass», quei vul dir ina depressiun, pressiu bassa dell'atmosfera. El nord de nossa tiara, sur la Germania, sur la Frontscha u la Mar Atlantica, eis ei ina pressiu aulta u surpressiun. Tenor las leschas fisicalas van ils vents buca directamein dagl «ault» al «bass», mobein giran entuorn quels. Ils vents della surpressiun van el senn digl indisch dell'ura, ed ils vents de depressiun en cuntersenn digl indisch. Ussa dependa ei aunc dalla qualitat de quell'aria che vegn transportada. Dal sid havevan nus quels dis aria caulda e humida della Mar Mediterrana che purtava humiditad encunter las Alps, la surpressiun dil nord empalava aria freida dallas cuntradas dil nord encunter la Svizra. En nossa cuntrada confruntan quellas duas arias. L'aria humida dil sid vegn freida e sto piarder la humiditad en fuorma de plievgia. Milsanavon ston ins aunc saver che l'aria che sto sesalzar per surventscher las alps, piarda bia energia calorica e vegn pli freida. Tut quei fa che quella massa aria setgiembla sur nossas alps. Enten sesalzar dat ei era stempraus, perquei che l'aria sut ei caulda, la pressiu pli gronda che sura, aschia che quei vent vertical streha ils daguots curdents e sparta l'electricitad, sco ins numna quei ella fisica».

Mintga scolar duess vegnir intimaus d'observar l'aura de siu cuntorn durant enzacontas jamnas. El vegness cul temps interessaus per quella scienza, fagess stem e capess meglier las 'cartas ded aura', las previsiuns en gasettas, radio e televisiun, emprendess de leger la scartira sur dils «aults» e «bass» de pressiu, entschavess a seruchegiar in tec meglier ord il smugl d'indicaziuns che il «Rustg dell'aura» fa jamna per jamna. El entschavess a far pli clars patratgs e precis concepts sur tut il moviment interessant che prepara, fa e mida las auras de quest mund, di per di, ura per ura.

Formaziun de migliaes de neblas e nibels el sulegl della sera. Purtadras de stempraus. Ellas neblas sesanflan daguots ded aua spurlentai, e suren daguots schelai.

Sur della lavur che vegn fatga ellas staziuns meteorologicas fuss bia de dir. Ei dat talas che mo mesiran la neiv, conduidas dall'impurtonta centrala a Tavau (Weissfluhjoch). Quellas mesiran buca mo l'altezia della cozza de neiv, mobein indichesch era la qualitat de mintga rasada e la temperatura, aschia ch'igl ei pusseivel d'avisar viandonts e skiturs sur de prighels de lavinas. Ord quellas mesiras san ils implonts hydraulics era eruir conta aua ch'els han de spetgar igl onn ora.

Ei vegn tschintschau bia dil sulegl sco scaffider e purtader d'energia, la quala ins savessi accumular la stad per saver duvrar ella igl unviern. Era glieud dil fatg sedamonda pertgei che tals sforzs vegnan buca dubligiai. Ei fuss ner basegns d'encurir novas forzas pli schubras che ieli e benzin che tartognan nossa tiara, sblundregian ella da rehas materias. Co ei la tecnica veramein preparada per quella innovaziun? Tiaras caudas stuessen saver surdar allas pli freidas lur calira en surabundanza. Fussen tals indrezs buca scandalisonts per la cuntrada? Dess in transport de grondas qualitats de calira d'in continent en l'auter buca novs scarpetschs de

clima. P. *Flurin Maissen* manegia en caussa il suandont: «Igl accumular energias ei in grond problem. Sur de quei dess ei bia litteratura ed experientschas. Per oz mo entginas explicaziuns ed indicaziuns: Sche mintga carstgaun drizzass en ina surfatscha ded 1 m² per schar scaldar il suleagl sia aua caulda ch'el drova, spargnass quei gia la mesadad digl ieli importau. Ei dat gia ussa numerusas singulas persunas che fan quei. Mo quei plai buca a quels che vulan vender ieli. Quels indrezs de rimnar las forzas ord il suleagl disfan tuttavia buc il maletg de nossas cuntradas, e quei plai buc als architects moderns. Quella metoda de seprocurar la calira engulass naven buca tec suleagl als auters. Igl ei forza gratuita, e perquei plai quei buc alla industria capitalistica. La tecnica fuss preparada per gudignar calira ord il suleagl en moda directa, mo auters cercchels retegnan il svilup e l'acziun pervia della concorrenza.» —

L'aua e l'aria schubra custavan pli baul nuot, oz ein omisduas caussas scartas. Nus stuein sedefender per che nus stoppien la finala buc aunc pagar per il suleagl che nus havein astgau guder tochen oz gratuitamein. Tgei energias giganticas che l'aura, surtut l'energia dil cauld stattan a nossa disposiziun, muossa in quen empau complicaun. Nus lein mo allegar il resultat: In kg paun cuosta 1—2 frs ella pasterneria. Stuess il pasterner far crescher cun atgna energia e lavur il graun, dar cauld, aua ed aria al strom, alla spigia e garnetsch, stuess el impunder ton, ch'el stuess haver ca. 100 frs. per quei paun. Il mazler astgass far dar 1000—10 000 frs. per in kg carn, sch'el stuess pagar la forza dil suleagl che prepara aveina, flux, paun e pastg per il cavagl, truffels, frina e lavadiras per ils salvanoris, fein e risdiv etc. per la vacca de maz. — Tgei pupratsch ei il carstgaun visavi a quellas forzas naturalas e gratuitas che nus tartignein schi bugen?

Il pur ella muntogna ha schaffiu el decuors dils tschentanners proverbis e reglas d'aura. Tut sias lavurs ein stretgamein ligiadas cull'aura. Quei vala cunzun per il temps della raccolta. Schegie ch'il barometer ei vegnius inventaus gia el 17. tschentanner, ei quel vegnius derasaus per bia pli tard en nossa muntogna, igl emprem mo en casas segneril-purilas. Era fuvan las reglas tradizionalas memia ragischadas per sesblihir anetgamein. La sabientscha purila sebasava sin observaziuns de fenomens agli damaneivel, ord siu agen possess e cuntuoorn. Objects d'observaziuns fuvan sur tut jarvas e plontas, roma secca reagenta sin influenzas d'aura schetga u humida. Il secuntener de vents e neblas localas devan ad el enzennas beinve-

gnidas. Fetg datier ad el fuva siu muvel, gaglinas, utschals, selvaschinas. Musteilas, falians e perfin il tschetschasaung ni sanguetta survevan a predir l'aura, era luscharas e buca il davos il secuntener de mustgas e bueras, igl isar della biestga etc.

Era la posiziun e formaziun de nibels e neblas fuvan buca senza interess per mesurar l'aura. In pèz cun ni senza capetsch, tschupi u culier deva per il pur buca il medem signal per l'aura che veva de vegnir. Ei fuva per el era buca tuttina sche il tschiel della damaun ni della sera era surtratgs cun tgietschen u buc. Il verset secloma en ina del-las variaziuns:

Tgietschen della sera fa biala tschera.

Tgietschen della damaun fa puoz e pultaun!

Quellas observaziuns ein savens buca mo de tempra locala; la moda de s'exprimer en cuortas normas ei savens possess spirtal de tuts ils pievels e tuts ils temps.

Gia il Niev Testament (Matteus 16, 1—4) menzionescha enzennas cotschnas vid il tschiel:

Enzennas dil tschiel. Ils Farisès e Saducès s'avischinan ad el (Christus), vulend metter el en empuament. Els damondan ded el in'enzenna dil tschiel. El rispunda denton ad els: «La sera scheis vus: Ei fa bialaura, pertgei il tschiel ei *cotschens* sco fiug. La damaun: Oz dat ei in stemprau, pertgei il tschiel ei *tuorbel cotschens*. La pareta dil tschiel enconuscheis vus, mo buca las enzennas dil temps.» —

Partenent enzennas de nibels e neblas vid il tschiel, entuorn ils cuolms, che deigien gidar a definir l'aura, ha ils de Breil il suandont verset:

Sch'il Tumpiv ha si tschupi
lai la faultsch e va cul risti!

A Cuera secloma il verset paucaletga. Leu ei il Calanda il cuolm che dat en il tun:

Hat der Calanda einen Hut
so wird das Wetter gut;
hat er aber einen Kragen
so kann man von Regen sagen.

Sfegliond casualmein in numer della NEUE ALPENPOST d'avon gleiti 100 onns, cattein nus era leu in semegliont verset, empau pli pulpiu:

Hat Pilatus einen Hut
bleibt im Land das Wetter gut;
hat er einen Nebelkragen,
darf man eine Tour wohl wagen;
Trägt er aber einen Degen
bringt er uns gewiss bald Regen.

Il Pilatus ei in cuolm fetg exponiu ed enconuscent, tschentaun en in cuntuoorn d'antic turissem. Ir per la muntogna vul bialaura. Era entras veglias enzennas vul ins garantir buna elecziun dil di de spassegiada. Ins savess allegar aunc biars exempels de medemas reglas per altra pèzza.

Nus lessen aunc menzionar in cass capitaus egl jester, sper la mar. En Istria, ina mesinsla jugoslava de varga 100 km lunghezia davos Triest enagiu a Pula, Verudela etc., vein nus persequitau l'aura de fenadur ed uost duront entgins onns. Bialaurunas senza paregl duront il fenadur e lunsch viaden egl uost, lu influenzas maritimas e continentalas ch'entscheivan a tuorblar la constanza dell'aura. Suentar miez uost, d'in mument a l'auter, sballunadas de grevs nibels, draccas immensas tut anetgas duront la sera e la notg, camiadas e tunadas che fan tut sguezias e pial gaglia. La damaun, in smarvegl, la pli fina bialaura! — cun ina calira pli mitigada. Mintg'onnn vegn repetiu dals indigens la medema lèra: «Ils uradis de suenter miez uost sturneschan per quei onn la calira.» Ed ina cameriera vegn, discurrend la damaun della malaura della notg vargada, promptamein cul verset:

Pioggia di (dopo) Ferragosto
rinfresca mare e bosco!

Che las persunas in tec pli passadas san era talian en questa tiara slava, deriva dalla dominaziun taliana dell'Istria entochen suenter la secunda uiara mundiala. Ferragosto (Nossadunna d'uost) ei ina dellas pli grondas fiastas dils Talians. Sin quei termin fix stuevan ils gronds marcaus de Milaun, Roma, Turin, Napel etc., esser svidai dals tschiensmelli, esser fugi dall'aura mazzacronta dils marcaus.

Las reglas dell'aura, cunzun las purilas, ein nundumbrevilas. Savens ein ellas fatgas en fuorma de versets e strofettas. Ellas sebasan sin observaziuns centenaras e dadas vinavon en biala, emperneivla, savens tueconta moda.

Sco nus vein gia viu, ein animals cun lur secunter d'impurtonza per fastisar l'aura. Emblidar astgein nus denton buca il carstgaun sez. Era el sez ei object, che resenta midadas d'aura magari ditg avon ch'ella subentrien. El ha denton enzatgei de pli ch'igl animal. (Mo forse gest perquei enzatgei de meins!) El ei quel che patratga, fa persenn dell'aura, senezegia bein u mal, sapientivamein della previsiun, era dellas consequenzas de quella. Il sentiment ed il persenn de previsiun ein in toc de sia natira.

Igl ei enconuscent che cunzun glied sensibla, cun fleivleziyas corporalas e mentalas, senta tgunsch ed en moda intensiva midadas d'aura. Cunzun favugn, aura ruha ein facturs de dolurs ed indispostadads. Il favugn sentan biars en pliras modas, avon, duront u suenter sia comparsa. Parthenent l'aura dessen nossas valladas de favugn instructivs temas per las scolars. Ins observi il cun-

Nebula de freid en moviment. El horizont scalaridas. Fenestras el tschiel. Il pignuscal para sco marvlemtaus en quell'aura sferdalenta.

far de scolarets dellas empremas classas dis de ferm favugn. Els ein buca ligiai en lur cunfar ded acts specials de voluntad e disciplina civilisatoria, seurdattan maschinalmein als sentiments che l'aura provoquescha, seglian de favugn entuorn sco stgirs, beiban aua de sluppar nua ch'ei pon tier, greschan ch'igl ei in bi tedlar, datgan pauc de camonds e reprimandas. Negin po tener ils pignets. — Fagei in'emprova cun ina classa de star sur notg en ina camona alpina d'entuorn 2000 m altezia! Encunter sera e viaden ella notg damenta la schenta in igniv de visprè el pli cauld sulegl. Tuts camonds de star eri e durmir ein sco de grir encunter las preits crap davos la camona. Era mieds pli recents gidan nuot. L'aria pli fina e sarella ha scardelliu vischi e dubas che tegan en semen la gnarva. La filosofia la megliera dil scolast experimentau ei: «Schar far l'aura sco quei ch'ella fa! Schar dar l'aura pils larischs!» Sch'el vess caschun de star in'jamna en quell'altezia, secalmass tut. Ils scolars s'acclimatisassen, era il sco-

last. Ed en quei mument dess ei caschun de tschint-schar sur dell'immensa facultad de tier e carstgaun de s'endisar, de sefar nova natira en tut novas condiziuns de veta e clima. Mo era leu ein ils confins de considerar. Glied giuvna ha pli grondas letgas, malsauns dil cor san che l'altezia ei prigulusa.

Mintg'aura ha siu caracter, era en siu stadi preparatori. Certins vegnan uaps, malidis cul favugn, survegnan la giugadira pesonta e malgenglia, mal il tgau etc. Auters ein el medem temps spir iniziativa e plein veta. En tals svars eis ei capeivel ch'ei dat cunzun tgunsch dispetas per mintga miscla denter glied de differentas reacziuns!

Il carstgaun viva ell'aura e cull'aura, metscha mai dad ella. Enconuschend bein ella sa el seschurmegiar ad uras, evitar las consequenzas donnegiontas cun sedepostar. Bunas decisziuns ein decisivas.

Las consequenzas dell'aura tangheschan buca mo la natira dils essers vivents en moda directa. Ellas san esser nauschas e devastontas, sballunar reservas accumuladas provocond auas grondas, lavinas che raffan naven uals, vitgs e vetas. Tut vegn movimentau cu vents, auas, lavinas ed undas survegnan dimensiuns e spertadads nuncalculablas. El vast selvadi de nossas muntognas semid'in paradis de bialaura anetgamein en in uffiern de tempiastas. Entras brentinas, uradis, tun e cametg, daventa la pli pintga vallada e valleta, sin il pli pign spazi in labirint de perdiziun. En biars cass sa mo il pli versau della cuntrada restrenschiada dar segir cussegl e metter sin buna via dil disviau. Aschia raquenta in cavacristallas, che fuva segiramein staus tschiens gadas sil Tgom ella Val Tujetsch, ch'el fussi buca vegnius ord la nebla, e forsa curdaus viaden ella greppa, sche buca il caver, che fageva mintga di quei tur, vessi dau agid. Ella brentina van ins entuorn la pezza e tuorna la sera anavos el liug de partenza! Beinduras ein maluardai turists i alla malura datier de camonas che vessan dau segir agid, fagend en nebla e malaura traso ils medems carauns e vias piarsas, la finala stuiu sutta-cumber als strapazs, al freid ed anguoschas. Che las malauras san esser ruinusas per entiras valladas ha la baulda primavera digl onn 1975 demussau cun tut sia criudad.

Sco gia menzionau ei igl animal savens pli perderts ch'il carstgaun, setschecca en situaziuns de grondas malauras entras instinct meglier che quel. Siu secuntener ei buca influenzaus ton d'anguoschas e sentiments de malsegirezia.

La nota pessimistica dada sura concernent previsiuns e la dumignanza dellas consequenzas dell'aura entras il carstgaun, dueigi buca sminuir ils

sforzs e studis, las practicitads en connex cun quei fenomen. Informaziuns ed admoniziuns davart ils uffecis competents vegnan segiramein a far gronds progress egl avegnir. Impurtonta ei la spessadad dils posts d'informaziuns, la perscrutaziun de novas metodos, las retschercas cun agid dils satellits per l'aura etc.

Las enzenzas ed il caracter dell'aura, dicteschan beinduras nossa lavur, nossas iniziativas, movan novas attaccas ni provocheschan tralascaments. Savens vess l'aura lubiu de far enzatgei, ins ha denton buc ughegiu. Malsegirezias fan ch'ins ei aunc pli sutta-posts, accumpignaus traso dil factur 'aura', pren magari parisol cui vegn silsuenter bi sulegl, lai il manti e capiala nunsmind la plievgia vegnenta. En caussas pintgas e secundarias ein las consequenzas senz'impurtonza. Ellas ein normalas, corrispundan al cunfar e sbagliar de mintga di. Era il secuntener dil student dil Plantahof, che va, returnaus en siu vitg, sil funs cul cusch de teoria enta maun per mirar sch'il fein seigi secs en uorden, ferton ch'ils purs dil vitg han ferdau l'aura e van ch'ei sloppan cun blahs e ristials. Il teoreticher ei vegnius bugnaus ensemen cun siu fein, ferton ch'ils auters ein mitschai en clavau cul fein ad uras e de buna qualitat. Il proverbi: *La pratia va sur la gramatia!* cuntegn ina pulita verdat. En negins auters secturs de nossa veta vala el en pli cumpleina mesira. Studiegiar l'aura senza duida practica mettess era ils scientistes empaglia. L'explicaziun de quei fenomen e sias consequenzas ei mo dumigneivla cun agid de practica continuada neu da tschiens posts d'informaziuns cun lur observaziuns lignusas, cungidas e sustenidas de seria practica.

Ils poets romontschs ein adina puspei s'exprimi en poesia sur dell'aura e sias bialas e destruusas consequenzas. Quei tema che stat datier de nossa natira muntagnarda ha stuiu tschaffar e tuccar l'aveina de nos poets. La migeivladad, la grondezia e forza dils elements che fan l'aura, ils vents, l'aria migeivla, las neivs, purginas, garnialas, flums, lavinas, boas ed uradis han dau al poets caschuns grondiusas de s'exprimer. Aschia per semeglia *Sur G.B. Sialm* ella poesia *Ei plover*:

Ei plover e plover,
la gatta semova,
la rauna sedrova,
udis co' i va bova.

Ils nibels che pendan
ad ault uss sestendan,
sestauchan, sefendan,
sur cuolms els serendan.

Con pigns ch'il carstgaun ei, comparegliaus cun
quellas forzas elementaras de vents e lavinas, de-
muossan ils sequents vers, pri dalla poesia de Sur
Sialm *Il vent pussent*:

Cheu lev'in vent sco d'allarmar,
ed in cametg dat fiug e floma!
Gl'ual entscheiv'a ramurar:
In vent pussent va tras la roma!

Puspei setschenta sogn ruaus,
negin che conta, seballucca,
cheu vegn jeu mez terment tentaus
ded arver mia pintga bucca:

Jeu suflel ferm cul fol scuflau,
mo gnanc in rom che semuenta!
Con pigns ch'ins ei, schi pigns sc'in bau!
Con vana la humana stenta!

En tuttas auras va, sco tons auters, era il pot de Vella
tras neivs e cufas culla posta. Nuot retegn el da sia
obligaziun. Di per di, da casa tier casa porta el bunas
e meins bunas novas, en tuttas auras. Quellas cuorsas
mantegnan denton sauns il pot.

Igl observader meteorologic mesira l'altezia della neiv
nova. El maun dretg ina sonda per mesirar il cun-
tegn d'aua ella neiv. Vid in fest stat en altezia de
circa 2 m il pluviometer. Il toc sura vegn alzaus giu.
El sut ei in vischi cun l'aua ni neiv luada.

En vesta a lavinas smanatschontas s'externa il
medem poet sco suonda en sia poesia: *Lavina, la-
vina, leusi!*

Ed uss il bellezza aspect!
Mi' olma s'inclin' en respect.
Con spert ch'il bien Diu ha curclau
las plagas, lavin' e siu vau!

Cheu vegn ina nebl'e fa stgir.
Jeu sminel pauc bien avegnir
e muossel cul det viasi:
«Lavina, lavina leusi!»

Era en sia poesia: *Ei fa in mal*, vegn la pupra-
tschadad dil carstgaun visavi allas forzas della
natira paleisa e clara:

Leusi en ina val alpina
sedrova e sestend' ensi
pignola verda, castga, fina,
scadin cun il pli bi tshupi.—
Gl'unviern, in di cheu tuttenina
rampluna, trembla tut la val:
Dal cuolm sballuna la lavina
e scarpa tut! — Ei fa in mal!

Gian Fontana s'exprima era savens en sias poesias sur l'aura, las malauras, draccas, favugn, tun e cametg. Ina de sias pli impresiunontas e significhentas poesias ei *Igl urezi*:

Udis sur ils aults s'avanzar la burasca,
sfraccond, ramplunond!
Mirei il cametg, el fenda il mund.
En flommas ei tut la frastga.

Udis co'i rocla stgir ella bassa,
la tiara streblend.
Il tschiel ei sco plum, de gretta il vent,
buffond tras la val el passa!

Udis il dargun destadau co'l ramura!
Tut vegn sfraccàu.
Sederscha gl' ual riend ord siu vau,
o mund, ell' ei cheu, tia ura!

Era boas ein consequenzas de malauras stendidas. *G.M. Nay* ha anflau ils suandonts plaids en ina strofa de sia poesia: *La bova*:

Las auras setilan, ils nibels sezuolan,
dal tun e cametg serebalza la val;
las greppas sfraccadas semovan e sfuolan
tras pegns e pignola e rumpan la val.

La forza digl element: aria, setransformaus en uradis ed orcans, drova *Flurin Camathias* en sias duas poesias: *La tuor e la tempiasta*, era el senn figurativ:

Stai ferma, tuor alpina,
tempiasta seprepara,
grevs nibels cun furtina
serasan sur la tiara;
ils suffels ord cadeina
fan vehement' attacca.
Il tschiel cametgs sdermeina
afuns cun tun e dracca,
las fermas rumplanadas
l'entira val stermentan,
las triblas camegiadas
gl' uaul perfin arsentan:
Stai ferma, tuor alpina,
sil dir granit tschentada,
stai ferma sco adina
en l'aura malstemprada!

Tgei impurtonza che *Flurin Camathias* attribuescha al fenomen *aura*, demuossa era la secunda poesia sur la tempiasta:

Adatg! Uss da Versailles vegn
la revoluziun a strada,
dal vent stemprau gia cun in sgregn
la tuor vegn insultada.

Il fegl selvadi della mar
fa vehement' attacca:
ei tuna e camegia clar,
il tschiel tarmetta dracca.

Dagl occident agl orient
ils nibels fan battaglia;
palaz leugiu en, monument
cuviera la stgiraglia.

Ballontscha er il git curmal
dals bufs dil vent garmadi,
sepeggia ferm pil tschabergal,
lai per schular gl' uradi.—

La tuor statteivla el combat
al ferm orcan resista
e tuornan calm' e tgeuadad
puspei ruas acquista.

En furia varg' il temporal,
finid' ei la smanatscha;
cametgs daluntsch fan lur signal,
sulegl lai ver la fatscha.

O pievel ti parisian,
patratga e pareglia:
La tuor de fier u bein gl' orcan,
qual' ei tia semeglia?—

Schegie che nus dein cheu mo las strofas che pertuccan las expressiuns dell'aura, vegn il lectur ad encorscher ch'ei setracta d'ina viseta de *Flurin Camathias* a Paris e silla *Tuor d'Eiffel*.

Il spazi maunca en quest liug d'allegar ils scienhistas che han tractau nos proverbis, nossas reglas d'aura, las expressiuns schi interessantas che denomineschian cun exactadad ils terms per mintga manifestaziun che pertucca ils elements e detagls dell'aura. Nus selubin de far menziun della gronda e stupenta lavur da *prof. dr. Arnold Spescha*, comparida 1973:

WIND UND WETTER

Die meteorologischen Erscheinungen im
Wortschatz einer Bündner Gemeinde
(Pigniu/Panix)

La tibia e sia muntada

Da Alfons Maissen, Cuera

Tiba, tibia, dai sinzur!

Dal temps nu'ch'il paster tibava
e deva sinzur dal muletg,
engiu en la val ins tedlava
cun grond'attenziun e deletg.
Il sun della tibia tradeva
legri'ord il cor dil pastur
ed ord ses accords ins senteva
ch'el seigi si d'alp il signur.

Oz teidl'ins pilver adumbatten
il paster a val dar sinzur,
negins cloms dal con pli rebattan
e fan alla tibia honor.
Ti paster, ti zezen, signun,
pertgei veis calau de tibar?
Fagei mi paleis la raschun
de vies dispiteivel cunfar?

Paul Duff

Questa poesia deigi buc esser ina reproscha, anzi, in'animaziun als giuvens pasturs de reprender iel usit svaniu dil *sunar la tibia*.

La tibia ei svanida, bein per adina, da nossas alps, da nos cuolms, vitgs e valladas. Ella ei restada ella memoria de nos vegls pasturs: paster, signun e zezen. En lur fermes e giuvens onns han els aunc sunau la tibia. Oz vul ei tut d'anflar in tibal, auter ch'en museums. La davosa staziun de sia veta millenaria, dalla quala mintgaton fasierlis suns e tuns de tibia stremblan viado egl eter, ein ils cuolms, misès e pradas.

Ins savess sedumandar daco ch'in tal bi ed edificont usit ei ius durant il 19avel tschentaner en derutta? Ils Romontschs ein gie grondius musicants, sunadurs e cantadurs, cornettists, bühelists, cornists e trumbettists. Els han era dariet flad avunda per far ils bassists, per suflar neuado l'olma els bass en B, per dumignar las tubas e helicons. En tgei fessas, de tgei glatschers, ei il flad dils tibès, tibaders de schi incantonts tibems sfundrai? Il fideivel paster dil Crap de Flem ha tibau tochen che siu cor ei sluppaus, ed aschia dau il ferm signal. Ils laders e morders de biestga ein vegni suati.

Forsa ei quella digren explicabla considerond il grond svilup musical giu el vitg, cun pusseivladads

Paul Duff culla tibia, sco quei ch'el fuvà disaus en pli giuvens onns si d'alp.

de nova melodia, de harmonia pli reha e variada, schendrada d'instruments pli rufinai, cun dettals, pistuns e clappas. Questa explicaziun po parer semplia, fasierlia en plirs risguards. Il singul pastur che ha calau de tibar, ni mai entschiet, schegie la pusseivladad buca sclausa, ei ius la via de tendenzas generalas, priu part alla tschessada, al svaniment de veglia cultura retica alpina, de vegls usits e modas de luvrar en nossa muntogna. Las veglias metodos de lavur ein vegnidas remplazzadas da pli cumadeivlas, la veta idillica ei restada senza novs impuls.

Sur digl incantont tun della tibia, tedlaus cun tschaffen e smarvegl pli baul, ei vegniu scret savens. Sur de quei fenomen lessen nus buca s'exprimer da num en quest liug. La détga, era en canzun, raquenta che il soli udir della tibia hagi meinsvart levantau in immens schar encrescher els cors dils emigrants, perfin fatg desertar schuldada en survetschs jasters.

Nossa semplà tìba grischuna, ch'ella seigi de lenn ni de metal, cun siu tun magari recent, ei buca de paregliar cun quella de varga 3 meters lunghezia de nos vischins della bassa. Lezza resuna aunc oz sin fiastas patrioticas e folcloristicas. Las tìbas della bassa havevan ed han aunc oz la funcziun d'animar il turissem, schizun en tiaras jastras e vi sur mar. Siu tun, che resuna il bia en pliras vuschs, ei migeivels, nuncumbiglieivels, gigants e de purtada rodunda e pulpida, era en gronda distanza. Quei instrumenun, de dua umen lunghezia, ei buca vegnius duvraus da vegl enneu senza interrupziun. L'entschatta dil 19avel tschentaner ha dau ad el nova renaschientscha. In scribing de quei temps pareglia quella iniziativa cun la reintroducziun dil capricorn, gl'animal nazional grischun. La tìba vegn da sia vart savens numnada 'instrument nazional svizzer'. Ils pioniers della renaschientscha della tìba han studegiau bein la caussa avon che ir vid la lavur. Igl'empre han els dau camond a buns mistergners de far ina partida instruments. Lura han els organisau cuors de tìbar. Aschia han els saviu dar nova e ferma brastga agl usit murent. Las stentas han fritgau, buns instructers han schaffiu entruidaments pratics cun vegls e novs exempels de melodias de tìba. Aschia eis ei stau pusseivel de metter en pei ina retscha de tìbaders, che han instruiu pli giuvens, ed aschia garantiu igl usit per igl avegnir. Secapescha ch'ìls tìbaders della bassa ein buca pli adina pasturs ded alp. Il liug de tìbar ei spostaus, siu renome carschius sin fiastas lunsch sur ils confins de nossa tiara viado.

Las tìbas en nossas cuntradas alpinas ein mai stadas pli lungas che 1,20—2 meters, construidas en lenn ed en differents metals; pli cuortas ein era vegnidas fatgas da scorsa badugn e scorsas d'autra pumera, rulladas en stargidas dal péz al bischel, slargiaus en conicitad. La tìba slantschada, senza fuorma de pipa alla fin, ei fetg veglia, cunzun quella en lenn. Las veglias tìbas de lenn vevan il buchin en in toc cugl entir tìbal. Pli tard ei quel vegnius staccaus dal bischel. En quella moda fuv'ei pusseivel de duvra plirs buchins, de differenta grondezia e fuorma. Aschia mav'ei pli tgunsch, era tenor la fuorma dallas levzas, de rabbitschar neuado ils tuns fundamentals sco era ils aults de gronda pressiu. La melodia sco tala ei dictada dals tuns naturals. Buca tut las tìbas purschevan la medema facilitad de tuns. La tìba, sco mintg'auter instrument a flad, duvrava in bien lom, bunas levzas e dents sauns. Co schar succeder ils tuns dai della tìba, dictava empau la tradiziun. Mo era l'improvisaziun

giugava ina gronda rolla, la musicalitad, la habladad, sco era igl'exercezi ed il tschaffen dil tìbader. La spertadad dils tuns, il ritmus e la cantabilitad fuvan caussa de temperament. Camerats della tìba en alps vischinas, animavan a bunas rispostas. Novas successiuns d'intervals e de parts ritmicas devan nova veta als tuns ed a lur rebattidas. Bialas dumengias sera, la vigelgia de Nossadunna d'uost per semeglia, devan al tun della tìba tut atgna tempra. Aschia raquentan vegls pasters, signuns e starlers.

Ins savess sedumandar il pertgei dil tìbar! En temps pli vegls segiramein per scatschar ils nauschasperts dallas alps. Els vessen saviu vegnir cun malsognas, far ruclar la biestga. Era vess la tìba giu de preservar las alps de memia nauschas malauras, neivs, de tun e cametg. Il medem senn vevan era ils tuchiezs en in'alp. Las stgellas han denton manteniu in senn practic ed aschia buca svanidas. Il tun della tìba salidava, sco già viiu, era ils pasturs vi da tschella vart della vallada. La tìba fuva in deletg per ils habitonts e pursanavels giu el vitg. Bialas seras de stad tucav'ei al paster ni signun de semetter en posiziun de tìbader, d'alzar ed embuccar la tìba ora sin in con, sper igl um crap, sin in crest de lingia directa giu ella val. Quei fuva buca adina pusseivel. Mo dad in'alp u l'autra fuvan suns e signals adina d'udir.

Ei fuva era tradiziun, en loghens svizzers e grischuns, de dar precis avis, impurtontas informaziuns, cloms d'agid culla tìba. Veglia isonza fuva, d'era dar signals d'uiara en cass de prighel. In scribing dil 19avel tschentaner alleghescha denter auter, ch'il paster sill'Alp dil Crap de Flem hagi tìbau tochen ch'il cor seigi sluppaus per avisar ils conts de Belmont el casti si sut Bargis. El veva fastisau igl inimitg avischinont. La vera détga dil paster sil Crap de Flem ei a nus tuts enconuscenta.

Il paster che tibava fuva secapescha era sez incantaus de sia tìba e de siu tìbar. Mintgin che sespruava de rabbitschar neuadora ils pli bials ed ils pli aults tuns. Sco ei vegn relatau, savevan da vegl era pasturs inschignus far ina tìba de lenn. Els fuvan era el cass de far las pli bialas stialas de latg. En in vitg u l'auter dev'ei specialists de tìbas, ils schinumnai 'cannalles'. De saver construir ina tìba de bien tun veva num Vus. Forsa mav'ei era beinduras sco cul renomau catschadur ed intagliader, *Vigeli Pally* de Medel (1820—1902). El veva construiu ina famosa gegia. Fuorma e model senza macla. L'elecziun de material ei stada sbagliada. Ella ei restada méttà e suorda, senz'olma!

Particular della tibia de stuors cull'etichetta dil stagner che ha fatg ella.

Nus enconuschein ils nums precis dils umens che han fatg tibas entuorn 1920 e suenter. Interessents empustavan. Buns tibadurs vessen giu bugen magari pli lungas che mo ils 2 meters. Ina tiba de circa 1.20 m ei signada cun ina etichetta rodonda de mèsch sil sbutlau dado della tiba. La firma secloma:

J. ANTON PANIER
Flaschnerei, Sagens

Tibas de stuors vegnevan fatgas a Sagogn, a Mustér, a Rabius ed en plirs auters loghens della Surselva. Nos vegls mistergners eran inschignus e tuttavia stgis de far tibas che tunavan bein.

Studis sur la tiba dils davos temps laian perscher pli e pli che la tiba fuva buca mo in instrument svizzer. Semplas fuormas gradas ein stadas derasadas da vegl enneu en plirs continents, ellas alps asiaticas tochen neu ell'Europa dil nord, dil vest ed ellas Alps centralas. De vuler descriver las fuormas, las metodas dil far ellas, allegar ils materials applicai, dess entirs cudischs. E tonaton, bia particularitads restan el zuppau dil vargau. Ins seregorda de nossa tiba indigena. Mo conspert ei tut stau stizzau. E dapertut mauncan indicaziuns pli precisas co ella era construida e co ins fageva p.ex. las tibas de lenn. La Svizra sa segloriar de posseder impurtontas notizias sur de quei instrument, scettas gia avon in triep tschentaners. De talas informaziuns san ins che la tiba gudeva gronda stema en Svizra. Interessant che gest las melodias de tiba, sco era dil 'giodel' ed ils 'cloms de puschas' (Kuhreihen) han aunc conservau il fa superpostaus, in fenomen aunc oz buca dil tut sligiaus.

En nossa emissiun essan nus buca el cass de reproducir melodias de nos tibaders grischuns sco quei che nus giavischassen. Ei setracta cheu en nossa emissiun per gronda part de reproducziuns pridas d'ina platta grammofonica, edida recentamein dalla Casa editura CLAVES, 3600 Thun (Cla Dpf 500). Il tetel della platta secloma: EN HONOR DELLA TIBA! Quei tetel d'honor veva la tiba gia survegniu 1805 sin ina medaglia cun caschun dell'emprema fiasta alpestra a Unspunnen: *Zur Ehre des Alphorns*. Quella platta de «Suns e cloms de tiba», ei vegnida preparada da *Brigitte Geiser*, Berna, che ha scret pliras lavurs sur ils instruments populars en Svizra. Sill'emprema vart sesanflan 14 cloms de tiba, populars, improvisai, ed era componi aposta per la tiba. La secunda vart della platta cuntegn musica classica che riguarda la tiba: ina Sinfonia pastorella, da *Leopold Mozart* (1719—1786), ina cantada (Alpenlied auf Rigi Scheideck), da *Franz Xaver Schnyder von Wartensee* (1786—1868), ed ina composiziun pli moderna da *Etienne Isov* (1905): *Récitatif e prière pour Cor des Alpes et orgue*.

Sco menzionau mauncan era en scartiras romontschas indicaziuns concretas sur il far tibas. Nundumbrevilas ein denton las poesias romontschas che sefatschten en ina moda u l'autra culla tiba, cun stgellas e bransinas, tuchiez e sunems. Quellas demuossan l'alta stema ch'il pur e poet romontsch veva ed ha aunc oz per il sun e resun della tiba. Nus schein suandar cheu ina partida vers u era strofes entiras, nua che ils plaids: *tibar, tibader, sunar la tiba* etc. comparan. Era enzacontas buccadas prosa san gidar nus a dar in idea digl interess de pli baul per quei instrument alpin. Gest anson vein nus plidau della encarschadetgna che la tiba sa caschunar a nos compatriots egl jester. Co *Mihel Maissen* en descriuva quei fenomen, seigi illustrau cun in cuort passus ord sia raquintaziun: *Riget de Stavonas*. Ei setracta dils davos onns de sia veta, che Riget Camastral passenta ell'America. Sia fatschenta han ses fegls surpriu. El marcau entaup el in bi di gruppas costumadas. El intervegn ch'ei setracta de costumadas e costumai svizzers che dattan la sera in concert popular. El sedecida de prender part de quei concert en in grond e bi parc illuminau:

«Riget Camastral gauda en ses vegls onns quellas uras pir che sch'el fuss in affon. Il cant ha fatg grond'impressiun. . . Mo propi fatg vibrar siu cor tocca funs, han ils *miraculus tuns dellas tibas!* In immens *schar encrescher* surpren el ussa.» —

Sin l'alp ch'ei cargada

71. Sin l'alp

Allegro, ma non troppo

Wilh. Decker

1. Sin l'alp, d'ei car-ga-da jeu
 2. Sin spun-da al-pi-na jeu
 3. Il tschiel ei ma-nei-vels al

sun-del pa-stur jeu ve-sel l'ar-ma-da de
 cat-tel d'a-gur la ro-sa pli fi-na de
 pa-ster dil fil, co ei ven-ti-rei-vels miu

cuolms en spen-dur, Jeu ve-sel l'ar-ma-da de
 fres-tga cotschnur, de ver-da pa-re-ta jeu
 cor giu-ve-nil! Jeu clo-mel: Ju-hu-hu! Als

Sin l'alp ch'ei cargada
 jeu sundel pastur,
 jeu vesel l'armada
 de cuolms en splendor
 Jeu meinel il muvel
 cun *leggher tibar*.
 Jeu audel las stgellas
 che tunan bi clar.

Sin spunda alpina
 jeu cattel d'agur
 la rosa pli fina
 de frestga cotschnur,
 de verda pareta
 jeu ligel in matg,
 steilalvas tarlischan
 lien beinbufatg.

Il tschiel ei maneivels
 al paster dil fil,
 co ei ventireivels
 miu cor giuvenil!

cuolms en splendor, leu mei-nel il mu-vel cun
 li-gel in matg, steil-al-vas tar-li-schan li-
 cars en la val, giu dal-la mun-to-gna sa-

le-gher ti-bar, Jeu
 en bein bu-fatg, Steil-
 lid cor-di-al, Giu

2. 3. *marc.* Cui le-gher ti-bar.
 Li en bein bu-fatg.
 Sa lid cor-di-al.

Stgel = las tu = nan clar.
 Tar = li schan bu = fatg.
 Sa = lid cor = di = al.

au = del las stgel = las che tu = nan bi clar. Jeu
 al = vas tar = li = schan li = en bein bu = fatg. Steil-
 dal = la mun-to = gna sa = lid cor = di = al. Giu

Stgel = las tu = nan clar.
 Tar = li schan bu = fatg.
 Sa = lid cor = di = al.

che tu = nan bi clar.
 li = en bein bu = fatg.
 sa = lid cor = di = al.

au = del las stgel = las che tu = nan bi clar.
 al = vas tar = li = schan li = en bein bu = fatg.
 dal = la mun-to = gna sa = lid cor = di = al.

che tu = nan bi clar.
 li = en bein bu = fatg.
 sa = lid cor = di = al.

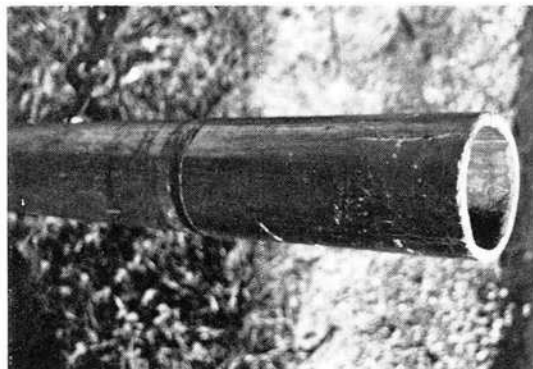
Jeu clomel: Juhuhu!
 als cars en la val,
 giu dalla muntogna
 salid cordial.

Fl. Camathias

Giachen Casper Muoth, ha sco paucs auters capiu de descriver en vers il caracter, la lavur e la veta de siu pievel. En sia cantada alpina: *A MESIRAS*, lai il poet comparer il tibader gia all'entschatta de siu poem. Suentier haver descuret la pompusadad dell'alp ch'ei puspei cargada e habitada, menzionescha el il muvel, il cunfar e turschar della fumeglia. En dus solis vers tschaffa el la funcziun dil paster sco tibè. Quei salid de tiba a tut l'alp, oz cunzun als pursanavels ch'arriivan en gruppas, dat tempra festiva al 'di de dugar':

Il zezen fa lennas empaglia
e tila cul buob la panaglia,
e sper la caldera menascha,
traffica cul latg il signun,
fabrica cun cuagl e scotg-ascha
custeivel caschiel e tschagrun,
perversa cun spitg la fumeglia
e fa las vacanzas en treglia.
*Beinduras il paster arriva
sil tgiembel e suna la tiba.*—

Sur Flurin Camathias ei igl autur dil text dell'enconuscenta composiziun: *SIN L'ALP CH'EI CARGADA*, da Guglielm Decker (1860—1938). Questa canzun, empustada dal componist Decker e discussionada cun Hans Erni, dat tempra idillica alpestra entras motivs imitai dalla tiba. Publicada eis ella vegnida per l'emprema gada en *SURSELVA* III p. 89, 1906. De remarcar ein ils motivs de tiba sils plaids: *Jeu meinel il muvel cun legher tibar*, che sefa valer en tuttas 4 vuschs. Las treis strofas ein cingidas de tons elements idillics alpesters, che nus publichein el Radioscola text e composiziun. Cheu l'emprema strofa, la pli impurtanta per nies intent:

Particular dil bischel-tiba en lenn, culaus ensemen cun pliras sdremas-lenn viez. Lunghezia 1.85 m, diameter della bucca 10 cm, grossezia dil lenn-tiba 10 mm. Quella tiba sesanfla el Museum sursilvan a Trun.

La *Merlotscha pintga*, edida 1905 da Flurin Camathias, cuntegn en siu numer 46 ina canzun de Fr. Silcher cul tetel: *La tiba*. L'emprema strofa secloma:

*La tiba suna il pastur
sur munts e vals carin
e tuts ils tuns cun dultsch'amur
resunan finadin.*

Detagl dil bischel-tiba. La color brin-cotschna lai buca percorscher empunadiras.

Lein mirar tgei che in dils megliers tgaus denter nos biars scribents e poets romontschs, *Gia-chen Michel Nay*, ha sin rucca partenent la *tiba*. En sia stupenta raquintaziun: *La fume-glia en treglia* (Tschespet VI p. 87) descriva el:

«Sut mei sunavan bransinas e stgellas della pascu-lonta muntanera de vaccas, ferton ch'il paster, accompignaus d'in sonor *jodel* dil buob, sunava la *tiba*, che vals e greppa scadenavan sin tuts mauns dagl eco. Buca da lunsch mesava il signun en in bostg e fimava sia pipa...»

Sur la fume-glia ded alp s'exprima G. M. Nay aunc pli da rudien en siu: *MAT DE CUOLM*. En in liug menzionescha el buca mo il *tibar*, mobein era il *tibader*:

«Audas, ussa va il Vic della Tina, il meglier *tibader* de nossa vischnaunca, ora sil spitg dil Tgiern grond e *sunà* la *tiba* ch'ei rebatta ellas gondas e preits-crap, aschia ch'il tschintschus eco vegn strusch a frida de rispunder. Sin tuttas varts gridas e gibels dils mats, che smeinan lur festa e capialas e contan beinduras ina biala canzun veglia. Sche mia mumma fagess cheu bugliarsa e tatsch, vuless jeu star mia veta sper miu muvel e tedlar quels *concerts naturels*.»

Cul tun della *tiba* s'uneschian e giubileschan ecos neu dalla greppa, gridas e gibels, il sunem de stgellas e bransinas: In ver concert natural viado ella libra natira.

En in auter liug vegn la *tiba* menzionada en connex cull'invenziun dil «castrar la brentina», in mied encunter la tschaghera, ch'igl jester enconuscha buc, gnanc ils Americans:

«De deplorar eis ei, che nossas gasettas, che han schiglioc ina bucca snueivel largia, han mai priu la peina de publicar talas invenziuns ed aschia far renome a nossa patria. Forsa ch'ei spetgan giu il mument, nua che nos mats de cuolm inventeschan ina medischina encunter la tschaghera spir-tala, lu vegnan ei bein a *sunar* la *tiba* ed annunziar il schabetg.»

En ina versiun, probabel fetg libra, s'exprima era *Alfons Tuor* sur la *tiba* (Tschespet XIV p. 165, tenor: *Dort hoch auf der Alpe*): ella poesia: *IL PASTUR SI D'ALP*:

Sin l'alp las bransinas resunan schi clar,
leu sai jeu trasora d'in tgiembel *tibar*.
Sin l'alp jeu avdeschel datier de miu Diu,
leu nuota s'empatschel dil mund malvugliu.

Alfons Tuor, allerts gia da mattatsch per tut il bi e bien, che ha fatg sia emprema poesia gia da scolar primar de 16 onns, ha resentiù il tun della *tiba* sco paucs auters, ton pli ch'el fuva impediù de far il pastur.

En sia poesia: *IL PASTUR GRISCHUN* (Tschespet X p. 31), lai era il poet *Sur Gion Cadie-li*, reviver la *tiba* en stupenta moda:

Tras il cagliom sper teissa via
tschallat'il Rein siu maiestus choral,
bransinas fan la melodia
neu dalla spunda dil bual,
fertion che jeu cun cor ardent
la *tiba sunel* or el vent.

Sco paucs auters poets ha *Sur Gion Batte-sta Sialm* descret veta ed isonza de nossa val-lada. In remarcabel dun de dar la caratteristica da semplas persunas amiez lur lavurs en clar, bi e sempel lungatg. Nus schein suandar enzacontas strofias ord pliras poesias. Igl emprem: *SI CUOLM GL'ATUN*: (Giud crunamatg p. 62):

Il scalinar e bransinar dil muvel pasculont mei fa cantar e fa cantar in miedi giubilont.	Er ti, miu cor, sesarva or! Jeu stoi <i>tibar, tibar!</i> Tgisà sche nus bein omisdis savein seaccordar.
--	---

Ei setracta dellas strofias 2 e 5. Ella 3. sesaulza il ramurar dil Rein, il tucclar dils zenns e fa harmonia culs tuns de stgellas e *tiba* si d'alp.

Ell'enconuscenta poesia: *LA CANZUN DIL SIGNUN*, secapescha che la *tiba* astga buca muncar (Giud crunamatg p. 60):

E vegn la notg cun biala glina,
jeu mon sil crest, leu sper la crusch,
e *sunel tib'* ell' aria fina,
ils cuolms rebattan mia vusch:
«Niessegner e Maria car,
jeu lessel Vus aunc salidar!»

Luis Candinas ei buca mo staus biars onns capostaziun. En ses giuvens gis ha el era empriu d'enconuscher las alps de sia vischnaunca de Sumvitg. En *SULEGLIADAS* p. 20, s'exprima el sur la *tiba* sco suonda:

Sco l'aria dil glatscher
lai lev pulsar miu cor,
la *tiba dil starler*
rebatte giuador
quei tun schi bi sonor
deletg ei per miu cor.

Nies poet popular de Surrein lai pia *tibar* cheu era il *starler*. En: *ORD MIU TRUCHET* p. 39,

sesanfla il suandont passus: il paster «el schula e tibia e teidla gl'accord»:

Udis co las stgellas, zampugns e talacs,
bransinas e plumpas, s'accordan en tacts,
il paster daveras cuntenta la sort,
el schula e tibia e teidla gl'accord.

Nus havein allegau cheu, per il mument, mo enzacons dils biars poets ch'ei en in liug u l'auter seregurdaì della tibia e honorau ella en vestgiu poetic. Cons ded els che han veramein sez tibau ei buca eruiu. Mo mintga mattet de cuolm, che veseva a tibond il bab, igl aug ni il paster ell'alp, vuleva imitar e reusseva beingleiti. Ils instruments existan oz ca pli, schegie ch'ina nova generaziun fuss buca cuntraria d'introducìr igl instrument emblidau.

Cun caschun della composiziun: *Sin l'alp*, de Camathias/Decker, vein nus viu emprovas de motivs de tibia sils plaids: *cun legher tibar*. Era en nossa canzun populara anflan ins adina puspei motivs de tibia ded alp. Nus alleghein in sulet exempel ord la Consolaziun: «O vus puc-conts arvei vos cors», motiv che serepeta il davos della canzun culs plaids: «O Jesus car» (Cons. I, 1945, nr. XI 1 a, p. 39).

Nus savein che Otto Barblan ha nudau melodias popularas de tutta uisa per contonscher tonta demanievладad sco pusseivla al sentiment genuin de nies pievel, componend ina partida numras de sia «*Cantada festiva della Tgalaveina*». Ins miri ils motivs egl accumpignament della canzun dil pastur (Partitura p. 78).

Schebein il renomau conventual de s. Gagl, *Notker Balbulus* (entuorn 860—912) hagi scaffiu sias sequenzas, imitond melodias popularas, ei secapescha grev de decider. Interessant vegn ad esser de tedlar vegls miedis de tibia nudai 1767 da A. M. Capeller, 1797 da G. B. Viotti, 1868 da Johannes Brahms. Gi per gi audan ins il signet dil Radio svizzer cull'entschatta d'ina melodia de clom de puschas (Kuhreihen) ni de tibia; ella ei prida dall'uvertura ed opera: *Guglielm Tell*, da G. Rossini. Gronds componists han adina puspei priu melodias ord igl immens reservuar della melodia populara. La damonda en con lunsch ils tuns d'in instrument influenzeschien

il cant popular e cuntrari, resta en biars graus nunrispundida. Prendend en mira ils vegls tips de motivs de tibia, cul *fa* superpostaus, astg'ins forsa acceptar l'idea che la vusch hagi imitau era il grev tun *fa* en giodels e cloms de puschas (Kuhreihen). Schebein l'introducziun della tibia sco instrument solistic en orchesters stravageschi sia natira u buc, ei puspei ina damonda dispiteivla. Artechels recents, era davart de folclorists, beneventan tuttavia quei niev post della tibia.

Gia il cant gregorian lai beinduras mover la melodia (melismas) entras plaids de peisa. Ell'ovra de grond renome, el *Requiem* de Mozart, ha cunzun in plaid, in vers el *Dies irae*, inspirau il componist en moda ordvart ferma. Las posaunas e las vuschs dattan expressiun als plaids: «*Tuba mirum spargens sonum*». Ina pli grondiusa interpretaziun de quei text san ins strusch s'imaginar.

Il plaid latin '*tuba*' dil *Dies irae*, ha dau nossa '*tiba*' romontscha. Il *bischel* della tibia, la conna, deriva dil plaid latin *bucina*. Per romontsch enconuschein nus cunzun ils bischels de lenn ni metal d'in conduct ded aua. Mo en auters lungatgs neolats ei bischel il num d'ina trumbetta, in tgiern etc. En lungatg rumen ei *bucin* il num per in tgiern, *buciuma* per curnar. Ch'ins ei el cass de tibar cun in bischel fier, de rabbitschar neuado andants tuns, ha mintga mattatsch cun empau marveglias ed iniziativa saviu experimentar zacu.

Il plaid *tiba* ei reservau unicamein alla *tiba ded alp*. El sa significar mo quei instrument primitiv e sempel. Il plaid *tiba* persul ei gia sufficient; «*tiba ded alp*», ei influenzaus da «*Alphorn*». Tut auter stat ei cul tgiern, 'Horn' per tudestg. Tgiern sa esser il num per corna d'animals, num per pezza, per differents instruments de curnar e sunar: il tgiern de fiug, tgiern tenor, tgiern caura, tgiern d'uaul, tgiern e tgierns de fontauna etc. Ils lungatgs tudestg, franzos, ed auters possedan buc la pusseivladad de numnar igl instrument ded alp semplamein cun in plaid: *tiba*. Perquei han ils scribents de tiaras e territoris tudestgs beinduras numnau la tibia 'Waldhorn'. Dal context han ins saviu eruir ch'ei setractava veramein della fuorma de tibia.

Tibar, tibia, tibader, ein plaids fetg selectivs, che drovan neginas aggiuntas per che la causa ed acziuns vegnien immediat capidas. *Tibar* ei bein duvraus savens egl infinitiv, mo era la fuorma verbala dell'emprema ed autras persunas ei frequenta. Ins sa constatar che ils poets s'engaschan cull'emprema persuna, sco sch'els fussen ils tibaders. L'emprema persuna ei buca dependenta mo della fuorma verbala sco per ex: «Ed jeu

stoi *tibar* entochen ch'ei segl'il saung per bucca e per nas.» Las combinaziuns de fuormas e plaids sco: *jeu tibel la tibia*, bein era: *jeu tibeschel*, il *tibè* (che sa ver in senn era pegiurativ) ein raras. *Tibar* ei ligiaus vid la *tiba*, sch'ins s'abstrahescha d'entginas applicaziuns figurativas. Curnar ei buca mo ligiaus vid il tgiern de cauras, dil caver. Ins gi era *curnar de fiug*, il *tgiern de fiug*. Per ils tgierns cun ventils vegn adina duvrau il verb 'sunar', forsà era perquei che tals instruments fan pusseivel pli variadas melodias. Curnar in tgiern de fiug, cun consonantissem e vocalissem variu, po calmar l'ureglia, ferton, sco già menzionau, vegn l'expressiun *tibar la tibia* evitada. Interessant ei, che schegie che la *tiba* ha mo paucs tuns, drovan ins, cunzun el lungatg poetic: *sunar la tibia* e buca *tibar la tibia*. Secapescha che ils singuls che tiban, drovan las fuormas verbalas: *jeu tibel*, nus *tibein*, il *paster tibia*, darar: *jeu tibeschel*. Il caracter dil *sunar la tibia*, savens cantilena pusada, targida e conforma all'expressiun.

IL PEGN D'UNTGIDA, da G. M. N a y (Tschespet 7, p. 218) plaidd en in liug dil *paster* che *sunar buca pli la tibia*. Il pègn d'untgida che veva schurmegiau el en ses giuvens onns tontas gadas, ei aunc adina ferm sc'in grep. Il *paster* ei denton vegnius vegls, «sfraccaus da fastedis e quitaus»:

Sunel buca pli la tibia
dis de stad sper la fontauna,
embellend miu fest culeischen
cullas cotschnas flurs striauna.

Pauca speranza ha il *pastur* resignau che siu *tibar* vegni daus vinavon da giuvnas generaziuns. El senta che bia ei semidau, che novas tendenzas van cun las pli bialas tradiziuns e regurdientschas. El sa che era il pègn d'untgida sto ceder enzacu, per el ei la cuorsa a fin.

Era G i a n F o n t a n a fa ses patratgs, vesend co il svilup modernistic rui vid il maguol dellas veglias tradiziuns, vid nies lungatg alpin. En siu spèrt vesa el igl um e simbol della *tiba*, pinaus per sesalzar e derscher il grep giu ella bassa:

Miu vitg sin spunda sulegliva,
cu cuflas burasclusas scheman
en ils mugrins de cas' e stiva
e pievels della bassa teman:
ti vitg carin pos star ruasseivels.

Sur tei il Segner ha alzau
in ault rempar de grep massiv,
che tonscha tochen tier il blau
e mir' a val cun egl pitgiv
ed ei da tschentaners statteivels

Mo vul igl jester secasar
cun modas novas, nova tschontscha,
il *paster miert entscheiv' a tibar*
osum il grep, che quel ballontscha
e croda sin ils malfideivels.

Remarcabla e lignusa la poesia: *Il paster miert sil Crap de Flem*, da G. M. N a y. La primavera che vegn cun nova veta. Il mat che levanta la miracla cul sun de sia *tiba* sil Mundaun. El rebatta ella Val dil Glogn. Rispostas neu da si sur Breil, novs incoits de melodia alpestra dalla Surselva. Ils tuns da tuttas varts levantan per in mument il *paster miert* «si sur Flem ell'aulta greppa». L'unfrenda vegn renovada. El pren da novamein la *tiba* e «suna ferm, ch'il *crap* stremblescha e dal grep il saung pruescha.»

La visiun dil poet ei criua. Ils plaids finals senza remischun, cun elements fatals della Canzun de s. Margriata. Nina jarva nova pli, nuot che verdegia el contuorn dil *Crap*, il grep sc'ina bara, freids e nius dapi ch'il *paster* ei s'unfrius per siu patrun e cotschniu cun saung il grep. Tgei contrast culla fluriziun e speranza all'entschatta della poesia. Tgei po ver moviu G. M. N a y ad ina tal fatala sligiazion de remembranza legendaria? — Sia forza e vigur, la stagnadad dil vers e strofa, siu perfetg lungatg, fan adina puspei surstar.

IL PASTER MIERT SIL CRAP DE FLEM

Sulegliada primavauna
terrenescha nos muletgs;
d'jarva nova tut flurenta
ein ils crests ed aults cuvretgs.
Sil Mundaun in mat arriva
dis de matg e *sunar tibia*.

E la val dil Glogn rebatta,
vi sur Breil dat ei sinzur,
ed ils *pasters* si Surselva
corrispundan cun vigur,
sunan tuts en harmonia
lur *alpestra melodia*.

Si sur Flem ell'aulta greppa
sededest' il *paster miert*,
e sesaulza ord la fossa,
pren la *tiba* da detschiert,
suna ferm, ch'il *Crap* stremblescha
e dal grep il saung pruescha.

El contuorn dil *Crap* verdegia
nina jarva nova pli,
ed il grep ei sc'ina bara
freids e nius naven dal di
che nies mat, spindrond ils muvels,
ha cotschniu cun saung ils cuvels.

Sur della praula e dètga retoromontscha ei a siu temps Ser prof. dr. Hercli Bertogg, s'exprimius en in Radioscola (Annada III, 1. cu-disch, 1958), allegond era la dètga dil paster dil Crap de Flem, che tiba tochen che siu cor sloppa per avisar siu patrun Gion Paul de Flem digl enguladetsch dil muvel. En in liug de sia contribuziun per il scolast, scriva el:

«Nossa veta ei buca mo in sempel exempel de quens secund igl inagain. Il carstgaun ei en sia structura spirtala tut auter che ina freida maschina de contabilidad.»

Ser H. Bertogg percuora en siu tractat ils differents stadis de vegliadetgna dil carstgaun e concluda:

Perquei han tier ils pievels genuins sco tier igl affon praula e getga ina immensa funcziun. Il mitus corrispunda leu ad in basegns vital. Ins sa péra rir cun sprèz della tradiziun populara motivond quei cun sia part meinsvart fantastica. Igl ei ver, animals vegnan e plaidan. Persunas surrealas sco nanins e dialas comparan . . . »

Ins legi quella lavur entira ed entratga! — La tiba ei in impurtont element ella dètga dil paster dil Crap de Flem. Forzas magicas e surhumanas schaian en ses tuns, tenor la cardientscha dils temps ils pli vegls. La veglia cozza de tradiziun ei era cheu, sco en biars auters usits, sescrustada. Il senn oriund, quel de salvar cul tun della tiba il muvel, l'alp, la fumeglia dal prighel e dals nauschs spèrts, ei daditg svanius. —

Datier della dètga dil paster dil Crap de Flem stat era il coc ella raquintaziun: *SUT IL PINUT*, da Ser Flurin Darms, comparida 1972. En in postludi declara igl autur tgei sia historia munti: «Quei ei la raquintaziun da Tis e Trubina e dalla marvegliusa curdada sur la preit dil Pinut. Schabegiada sil Pinut la sera avon ch'ìls sbiers dil Montfort arsentien il casti da Belmont e dettien cun lur cavaliers e guerriers en la Foppa ed en la Lumnezia.»

Il schabetg miraculus dil qual igl autur relata ei mess amiez ils gronds eveniments dil temps. La sgulada de Tis giu dal Crap de Flem, sil fasch lenna ch'el ha giu pinau da tschaghera ella teissa preit, vegn suenter in temps emblidada. Igl autur fa diever digl artefici dil manuscret anflau, che cuntegn l'entira historia entira e bial' e fatga, scretta avon tschentanners d'in nunenconuschent. En questa raquintaziun vegn renvieu pliras gadas a

Gion Paul de Flem, al paster cun la tiba, che ha avon paucs onns stuiu pirir sil Crap de Flem. Era il cont de Belmont vegn allegaus. El ei, sco quei che la historia raquenta, in bien amitg de scarvon Gion Paul:

«Dapi tschei onn ch'il paster dil Crap veva leventau il scarvon cun siu *clom della tiba* ed era morts sur la preit crap . . . , dapi ch'ìls da Flem vevan mo cugl inschign da lur scarvon Gion Paul rabi-tschau anavos lur muvel engulau neu da Glaruna sur il Segnas, dapi quei gi tegn il da Belmont ser-rau las portas da siu casti leuorasi da' gi e da notg.» —

Avon che Tis reivi, encunter la supplica de sia dunna Trubina, si amiez la preit-crap dil Crap de Flem, silla scantschala dil Pinut, per pinar enzacons pegns secs, ha sia dunna giu in horribel siemi, che remembra en in cert senn las torturas dil paster cun la tiba:

«Perduna, Tis, e seigies buca vilas, sche jeu entscheivel puspei cul medem. Mo igl ei in sgar-scheivel malruaus en mei. Dapi che jeu hai viu il paster miert sur la preit crap e dapi che ti has getg iersera che ti veglies ir oz sil Pinut, hai jeu negin ruaus pli. Tutta notg hai jeu viu la preit crap a daghirar da saung. Ei era tiu saung che curreva sur la preit crap e veva cotschniu ella en treis grossas sdremas da sum tochen dem. E lu hai jeu stuiu ir ad encurir tei. In sgarscheivel viadi en siemi.»

Il cont de Belmont ha fatg amogna a Tis sia megliera migiuria. Cun quei less el obligar pli fetg il curaschus e liber subdit. La dunna Trubina fuss per quella idea. Tis preferescha per il mument lavur pli ascha, — e tuttas letgas de libertad.

Las duas dètgas, quella dil Pinut e quella dil Crap ein tschentadas viaden en in connex historic pli vast e lartg. Omisduas — quella dil Pinut stat cheu el center — han in motiv communabel, quel dellas sdremas de saung ella spunda dil Crap. En in cass la conseguenza dil cor sluppau dil paster, che suna la tiba cun tala forza e possa ch'el miera, en l'auter enzennas della marvegliusa curdada de Tis sin siu fasch. Il text precisascha: «Mo sco legenda eis ella aunc semantenida in temps, duront in pèr tschentanners, ed ils vegls raquintavan che las treis sdremas da saung el grep dil Pinut seigien las sdremas da saung dil maun dil curdau.» — Ils citats pri sura ord la historia: *Sut il Pinut*, ein senza connex. Els deigien animar il lectur de leger l'entira lavur.

Ina dellas pli remarcablas canzuns popularas romontschas che nus enconuschein ei il: *Stai si*

Gion Paul de Flem, nudaus d'in cantadur ord la Lumnezia. Ils plaids ein ils suandonts:

Stai si, Gion Paul de Flem!
Neu, che tia vacca brina cun bransina va da Cunclas oragiu.
Las autras suenter.
Il morder grond va ordavon clamond hubà, hubà!
Ils auters endisch suenter.
Il signun han ei mess ella scotga buglient' ed ei barschaus.
Il zezen han ei mess cul tgau ella panagli' e tratg entuorn.
Il paster pign ei fugius denter dus greps e sto pirir leu.
Ed jeu stoi tibar entochen ch'ei segl 'il saung per bucca e nas!
Tarara — tarararara — tararara! —

Ils plaids de questa canzun ein stignai, serrai, impressionants. Il tragic destin che peglia la fumeiglia serocla cun spertadad de cametg, senza sfraccass de tun, tut alla quieta. L'evocaziun dil paster: «*Stai si, Gion Paul de Flem!*, proferida cun forza elementara, de stilistica remarcabla, fa sefestginar la secunda: «*Neu, che tia vacca brina cun bransina va da Cunclas oragiu!*» Ils laders ein en quei mument gia sin fuigia cul muvel engulau. Quella de bransina sforzan ils laders de far la menadra, tshellas vegnan suenter. «*Il morder grond va ordavon, clamond: hubà, hubà! Ils auters endisch suenter.*» En tut dudisch remarcabels apostels de rapina! Alla testa il capitani dils morders che giavina la vacca menadra de bransina, la pugniera, tshels che catschan, tegnan il til en lingia, sur stretgas sendas e trutgs tras greppa. Ei fa prescha! Nuot astga disgir. Las gridas immensas dil «*hubà*», in plaid che remembra il millenar clom de puschas: «*ljoba*», rebatta en ecos neu dallas aultas preits crap. Cun bien dretg numna il paster quels laders «*morders*». Tut ei mazzau ed arsentau.

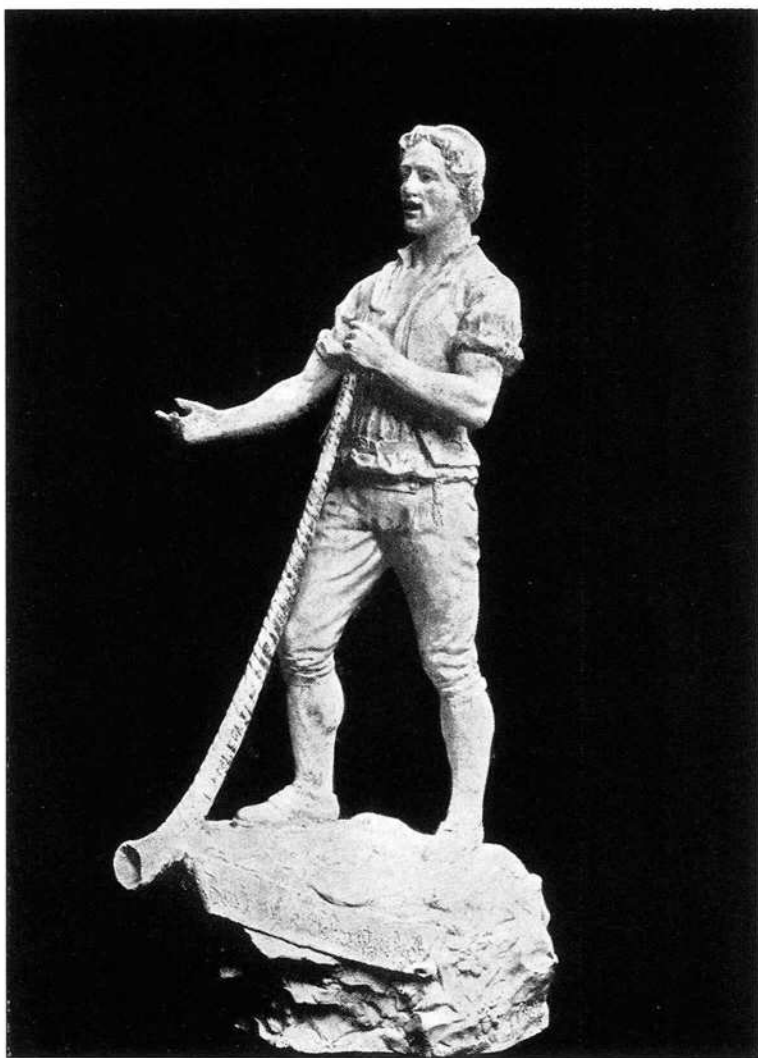
Suenter ils cloms rabiai d'agid, annunzia il paster en fuormlas las pli cuortas che plaids pon e san exprimer, las differentas torturas suffretgas dal signun, zezen e paster pign. Els ein vegni surpri en lur tegia. Il signun vegn bess ella caldera cun scotga buglienta, il zezen cul tgau ella panaglia e tratgs entuorn. Il paster pign po fugir, va a frusta ella greppa dalla tema. Il paster culla tiba metscha dals bandits. Als davos sforzs de vusch:

«*Ed jeu stoi tibar entochen ch'ei segl 'il saung per bucca e per nas!*», suonda il clom de tiba schi pusents che siu cor sloppa, tenor la veglia détg. Nies text restrenschiu e de pign cuoz, lai mo prever la fin. Il fideivel paster ei engaschaus el nausch drama en moda directa, presenta. L'entira scena: in oreifer sboz per in drama! —

Persequitond text e melodia vegn ins forse a sedumandar schebein tuts ils fatgs succedi ein insumma logicamein pusseivels: il signun ella scotga buglienta? Vegn quella ella practica scaldada a tala calira? — ni han ils morders aposta fugau en fueina per saver sbugliantar il signun? Ed il zezen? Cul tgau ella panaglia? — da cuclun en, e tratg entuorn? Ils morders ein senza remischun, criminals, sadists. Els vulan impedir tutta resistenza, e quei culs mieds ils pli turpegius.

Il text localisescha mo pauc. *Flem* vegn numnaus, epi en: «*Neu, che tia vacca brina cun bransina va da Cunclas oragiu.*» Il *Crap de Flem* vegn buca duvraus, ils *Segnas* era buc. Per contonscher il Cunclas stuess la cuorsa ir sur Flem, Trin e Tumein, ni malsegiras vias e trutgs d'aula muntogna. Tut quei patertgar nunlogic ei de pintga impurtonza per ina concepziun en plaids de tala scartezia monumental.

Danunder che text e melodia derivan ei grev de dir. Il cantadur ei in lumnezian. El ha empiru ella da sia mumma. Pia ei ina certa vegliadetgna garantida. La Crestomazia sa nuot de quei text e della melodia, era negliu perpeis en autras ediziuns auter che el: *GRISCHUN, Il giuven canta-*

IL TIBADER

Statuette en bronz da Hants, directeur dil museum a Gent.

Il paster che suna la tibia! — Maletg da Raymond Perrenot (*Die Alpen*, 3. quartal 1975, p. 135).

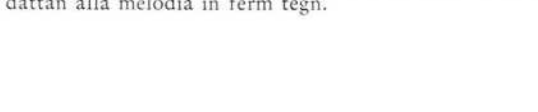
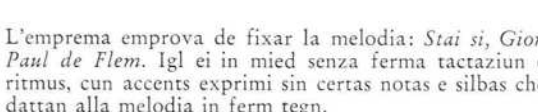
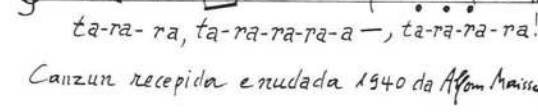
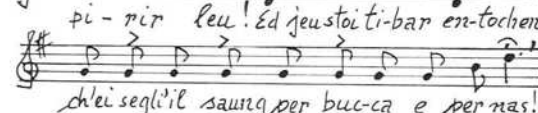
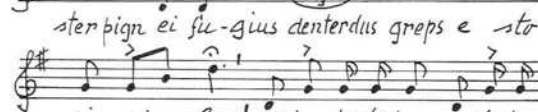
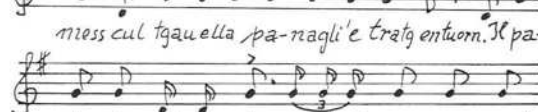
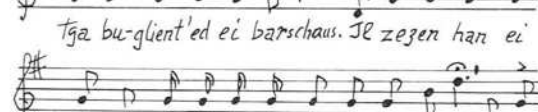
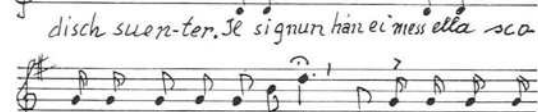
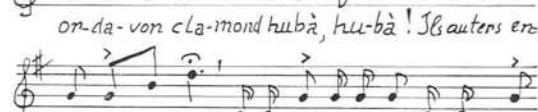
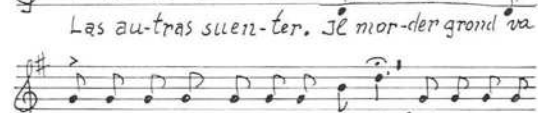
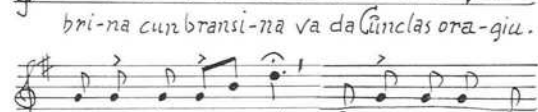
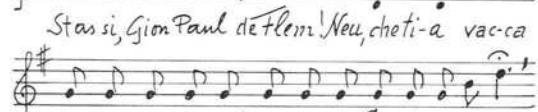
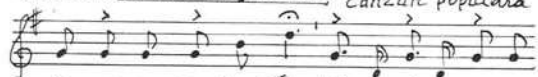
dur (1942), che ha surpriu la notaziun fatga 1940. Ei savess esser che in uerbel scolast vess concepiu quei text, tractond en classa la poesia: *Gion Paul de Flem stai si!* — Nus essan denton inclinai a crer ch'ei setracti d'ina fetg veglia canzun. Exempels semeglionts ein strusch de catter en nossa literatura musicala. La canzun de s. Margriata stat cun siu mied antifonal il pli datier, mo de tut auter character. La melodia ei uniforma, quasi recitativa, stretgamein ligiada culs plaids. Ils motivs san vegnir sunai dalla semplia tibia, entir' ed entratgs. Plaids e miedi vegnan concludi d'in veritabel «clom de tibia», ch'il cantadur imitescha cun agid dil: *Tarara...* La practica era quella ch'il cantadur solist 'trrararava' il motiv de tibia viaden els mauns cavortgs, cun levzas e vestas vibrontas.

En nossa emissiuon sespruein nus de schar tedlar il scolar la canzun en fetg semplia moda, sco quei ch'ell'ei vegnida cantada a siu temps dal cantadur popular. Il 'tarará' cun vusch vibronta vegn repetius cun ina tibia de stuors de circa 1.60 m lunghesia, fatga avon circa 50 onns, lu d'ina tibia ord il Museum sursilvan Cuort Ligia Grischa, Trun. Alla fin schein nus suandar in arranschament cun in tgiern d'uaul, melodia cantada da plirs en ina vusch. Il motiv final surpren il tgiern.

La canzun: *Stai si, Gion Paul de Flem!*, vein nus recepiu il schaner 1940 a Lags. In famus cantadur steva a disposiziun ella persuna dil nunemblideivel *Sur Martin Gartmann*, plevon a Lags, pli baul a Schlans, Rueun etc. Las canzuns ch'el

Stai si, Gion Paul de Flem!

Cantadur: *Sur Martin Gartmann*, canzun populara

saveva vev'el da sia mumma *Catrina Gartmann-Casanova* de Pruastg-dado. La medema cantadura veva giu cantau 1939 la «*Canzun de s. Margriata*», nudada da lezzas uras da *Hanns In der Gand*.

Da lezzas uras fuv'ei pli grev che oz de rimnar canzuns popularas. Sch'ins leva buca nudar a maun e cull'ureglia, tuccav' ei de luvrar cun zuolas d'Edison. 1940 stevan gia novas pusseivladads a disposiziun. Las melodias de cantadurs e canta-

duras savevan vegnir tagliadas sin plattas satelas e rumpeivlas de celluloid. Quei d'aventava ellas stivas dils cantadurs. Da Glion sur Lags e Falera vevan nus engaschau ina sliusa che transportava (schaner 1940) ils grevs 'indrezs de cofra' en aulta neiv da vitg tier vitg. Ils temps vargan spert, la tecnica ed ils indrezs de recepir serufineschan, mo las canzuns ed ils cantadurs populars mauncan pli e pli.

Vignetta cul Paster dil Crap de Flem, ch'ornescha ils cudischs edi della *Renania*.

Il vent fa beinduras crer la cuntrada. Las giuvnas enfiarlas giu davos Vella sestorschan el suffel dils bufs. Il buobet, tementaus, setegn cun tutta forza vid statgnae best dellas enfiarlas per buca cupitgar dalla spunda giuado. El funs ves'ins Rumein e Vattiz.

